

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 105 1984

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-22-00757-1 (häftad)

ISBN 91-22-00759-8 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell, Uppsala 1985

taggrådsspel och modern, saklig fosterländskhet», är ironin säkert riktad mot Gullberg och övriga beredskapsdiktare, som avhandlingsförfattaren föreslår, men därmed i hög grad också mot honom själv. Han hade onekligen meriter på området.

Avhandlingens andra kapitel inleds med ett avsnitt betitlat »Idékritik till och med 1947». På ett förtjänstfullt sätt presenteras och analyseras här Werner Aspenströms idékritiska essäer och debattartiklar från några år kring 40-talets mitt. Det är nu Aspenström utarbetar den livshållning grundad på medvetandet om tillvarons och människans ofrånkomliga splittring som avhandlingsförfattaren har kallat »motsägelsehållningen» och som formuleras mycket klart i essän »Zebran och den amoraliska människan» i *40-tal* 1946. Denna motsägelsehållning betraktas i avhandlingen som ett genomgående signum för den aspenströmska dikten; att spåra och analysera den har författaren uppenbarligen sett som sin centrala uppgift. Begreppet sägs i inledningen vara baserat på »den kunskapsteoretiska insikten om att myten om personlighetens enhet inte längre kan upprätthållas» (s. 10). En något utförligare definition ges i slutet av avhandlingen där det heter att motsägelsehållningen »kan preciseras som den försonande attityd, vilken inkluderar tillvarons och det egna jagets antinomier. Den leder till [---] antingen ett restlöst accepterande av motsägelsernas båda led eller en av ironierna neutraliserad ambivalent hållning i ingenmanslandet mellan tro och förnekelse» (s. 161).

Motsägelsehållningen hos Aspenström är inte någon »upptäckt» som avhandlingsförfattaren kan tillskriva sig. Men han har till den grad gjort den till sitt föremål att den på ett betänkligt sätt hindrat honom att lägga andra och vidare aspekter på Aspenströms diktning. Detta har medfört att avhandlingens analyser ofta blivit både skruvade och ofullständiga och att termen pressats till att gälla varje slags nyanserad utsaga. Ett enda exempel: i andra strofen av dikten »Snöbrev» (*Snölegend*) skildrar brevskrivaren sitt landskap som en obruten slätt där tystnad råder. Men tomheten är inte absolut: man kan se fågeltorn och flygande duvor; därtill kommer de egna minnena och drömmarna. Avhandlingsförfattaren tycker sig här möta »en subtil plaidoyer för snömänniskans predikament, som genom sin ironiska laddning kommer att rymma ett motsatt budskap, en motsägelsehållning» (s. 121). Men vad brevskrivaren uttrycker är ju att tomheten och ödsligheten inte är total. Med den tillämpning av avhandlingsförfattaren gör av begreppet motsägelsehållning tenderar det att mista sina specifikt aspenströmska konturer och flyta ut över hela det litterära landskapet. Fixeringen vid motsägelsemönstret har också medfört att författaren trots allt fått lämna viktiga sidor av Aspenströms tidiga diktning därhän. Det gäller inte minst idyll- och naturlyriken med dess ömhet och humor, drag som visat sig bestående hos diktaren. Det finns ett leende hos Werner Aspenström som saknar resonans i denna undersökning.

Håkan Attius' avhandling har sitt värde främst i kartläggningen av Aspenströms journalistiska och essäistiska idékritik under de aktuella åren. När det gäller diktargrafin återstår det mesta att göra, och för att lyfta fram den lyriska egenarten krävs ett känsligare handlag.

Torkel Stålmarch

Birgitta Jansson: *Trolösheten. En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 18. Uppsala 1984.

Syftet med Birgitta Janssons avhandling är att undersöka den trolöshetsattityd som formulerades på 1940- och 50-talen av bland andra Karl Vennberg och Lars Gyllensten och som i utspätt skick debatterades i början av 1960-talet och samtidigt också gestaltades i några romaner: Torsten Ekboms *Negationer* (1963), Björn Håkansons *Generalsekreteraren* (1965) och Per Olov Enquists *Magnetisörens femte vinter* (1964).

Triumviratet Ekbohm-Håkanson-Enquist gestaltar enligt författaren trolösheten ur olika aspekter. Hos Ekbohm möter man något som benämns »kunskapsteoretisk trolöshet», hos Håkanson en »ideologisk trolöshet» och hos Enquist båda delarna.

Om avhandlingens uppläggning – en del idéanalys, en del debattanalys och en del textanalys – ter sig nära nog självklar och ur mångsidighetssynpunkt idealisk, avtecknar sig en mindre magnifik kurva om man ser till innehållet i det som avhandlas. Vad Birgitta Jansson beskriver är å ena sidan trolöshetsdiskussionens tilltagande trivialisering och å andra sidan några författarskap som har det gemensamt, att deras tyngst vägande insatser infaller i tiden efter den period som här avhandlas.

Avhandlingen kommer på det sättet att i hög grad beskriva olika bristsymptom i det tidiga 60-talets svenska kulturklimat, och först mot slutet av perioden – och avhandlingen – skymtar en ljusning i den tilltagande ideologiska polariseringens tecken. Vad skönlitteraturen beträffar – det gäller inte bara de tre här nämnda författarna – håller säkert de flesta också med om att det skrevs intressantare och bättre saker under decenniets senare hälft.

Men just för att det förhåller sig så och för att man gissningsvis kan räkna med att det i framtiden blir den perioden som kommer att tilldra sig större intresse, är det bra att någon tagit sig an den förra delen. Avhandlingen är här en pionjärsats. Förutom några avsnitt i tre avhandlingar om Lars Gyllensten – Johannessons, Muncks och Isakssons – och några sidor i Leif Erikssons avhandling om Ekelöf och 60-talet, är de tidigare arbeten Birgitta Jansson kunnat använda mest av essay- eller handboks-karaktär.

Vad pressdebatten beträffar har en del – men långt ifrån allt – material utgivits i antologin *Trolöshet-normlöshet* (1966). För beskrivningen av debattklimatet i vidare mening föreligger en god översikt i Sven Nilssons uppsats »Den kulturpolitiska debatten under 1960-talet» (1970). När det gäller konstdebatten, har också en del material samlats i en – liksom trolöshetsantologin – anonymt utgiven volym: *Är allting konst? Inlägg i den stora konstdebatten* (1963).

Men Birgitta Jansson har strukturerat detta och annat material, placerat in det i ett sammanhang med perspektiv bakåt och framåt, och hon har gjort det med en stränghet som är till fördel för avhandlingen, även om den någon gång går ut över de texter eller personer hon har att behandla. Således rymmer redan hennes definition av »trolöshetsdebatten» ett visst avståndstagande: »trolöshetsdebatten, här definierad som det unga 1960-talsgargets pressdebatt kring ett trolöshetsbegrepp som är expli-

cit uttalat men som saknar en äldre generations filosofiska raffinemang och stringens» (s. 35).

Efter sådana ord har man rätt att kräva filosofiskt raffinemang och stringens också av avhandlingsförfattaren, och det finns åtskilligt av båda delarna.

Avhandlingen är inte tjock till formatet, men saknar den episk bredd är den i gengäld djupt tänkt. Inte ens vid beskrivningen av debattklimatet i början av 60-talet har författaren föreläts till episka excesser. Till tidsandan hör ju faktiskt – utöver det som nu tas upp – också sådant som inrättandet av radions kanal 3 och t. o. m. mellanölsdebatten, vilken avsatt några rader i Enquists *Magnetisörens femte vinter*.

Men författaren förhåller sig alltså här strängt asketisk, och det är kanske just vad ämnet kräver. När det gäller de litterära texterna, tycker jag däremot att hon ibland kunde vidgat perspektivet.

I korta drag tror jag då, att Birgitta Jansson skulle ha upptäckt – om man nu accepterar hennes ural av texter – att Torsten Ekbooms *Negationer* är mer beroende av författarskap som Kafkas, Becketts och Robbe-Grillet än av svensk trolöshetsdebatt, att Håkansons *Generalsekretären* mindre handlar om ideologisk trolöshet än om Sveriges och västvärldens förhållande till världen i övrigt och att P. O. Enquists *Magnetisörens femte vinter* mer handlar om tro och vetande än om trolöshet.

Kapitel I, »Förutsättningar för och parallellfenomen till 1960-talets trolöshetsattityd», inleds med två goda sammanfattningar av Karl Vennbergs och Lars Gyllenstens bidrag till det som senare blev trolöshetsdebatten. Även här konstateras att kvalitén sjunker när Vennberg och Gyllensten sagt sitt: »Den nya trolösheten kommer också att sakna t. ex. de religiösa komplikationer som återfanns hos Vennberg. Den företer även en okomplicerad och något utslätad bild vid en jämförelse med Gyllenstens trolöshetsbegrepp, vars mer teoretiska komponenter helt faller bort» (s. 25).

På detta avsnitt följer ett kortare parti där bl. a. Hedenius' nyttomoral och Tingstens ideologikritik berörs, och därefter ett avsnitt om »debattläget» i vidare mening: det »klimat» i vilket kulturbegreppet nu vidgas så att man bl. a. kommer att tala mer om mottagarna av kultur än om dess avsändare eller distributörer.

Två andra debatter inleddes året före trolöshetsdebatten och dog båda ut i november 1962, alltså ca 2 månader innan Håkansons artikel »Till trolöshetens lov» publicerades i Dagens Nyheter – den artikel som gav upphov till den egentliga trolöshetsdebatten. Den ena orsakades av Bengt Nermans stridsskrift i folkbildningsfrågan *Demokratis kultursyn* och den andra av Ulf Lindes konsthistoriska essay *Spejare*, som visserligen publicerades redan 1960 men som fick förnyad aktualitet detta år när dess konstsyn attackerades av Rabbe Enckell i hans tal vid Konstakademiens högtidssammanträde den 30 juni.

Avhandlingsförfattaren kallar ändå dessa debatter för »parallella» med trolöshetsdebatten, och det tycker jag mycket väl man kan göra. Avståndet i tid är obetydligt; viktigare är de teman som är gemensamma för de olika debatterna. Det handlar kort sagt om öppenhet i konsten och om en demokratisk och icke-elitistisk syn på folkbildningsfrågor och i smaksammanhang. Man myndigför-

klarar människor, det är det gemensamma i dessa debatter, och min huvudinvändning mot framställningen blir därför, att man saknar den inspiratör som – mer än Vennberg och Gyllensten – talat sig varm för jämlikhet och öppenhet i konsten och som vid den tiden i två decennier varit upptagen med att desarmera ideologier och kritisera hierarkier av olika slag, nämligen Lars Ahlin.

Ulf Linde hänvisar direkt till honom i förordet till den inflytelserika *Spejare*: »Jag gör inte anspråk på att min utsiktspunkt skulle vara helt originell – här skall bara nämnas en källa: Ahlins essästik från 40-talet.»

Det var konstdebatten. När det gäller kulturdemokrati-debatten tycks det förhålla sig på liknande sätt. Så skriver Lars Furuland i sin uppsats om Lars Ahlins bildningsgång: »I själva verket kom Lars Ahlins böcker om människorna och deras utopier att bli en inspirationskälla för samhälls- och kulturdebatten, bland annat den diskussion om bildningsarbetets ideologi och målsättning som inleddes av Bengt Nermans stridsskrift *Demokratis kultursyn*» (*Synpunkter på Lars Ahlin*, s. 42.)

Även på andra håll i debatten eller debatterna aktualiseras Ahlins namn utan att avhandlingsförfattaren noterar det. Hon tar således upp en teaterdebatt och en poesidebatt, men inte – vilket hade legat närmre till hands i det här sammanhanget – en debattbok om romanestetik, nämligen Lars Gustafssons och Lars Bäckströms tidstypiska *Nio brev om romanen* (1961), där framför allt tre romanförfattares program diskuteras. Det är två utlänningar: Robbe-Grillet och Lawrence Durrell och en svensk: Lars Ahlin. Tittar man i personregistret finner man att – efter Lars Gustafsson själv – det är Lars Ahlin som får de flesta sidhänvisningarna. Även här är han alltså högaktuell.

Men den boken finns alltså inte ens nämnd i avhandlingen, och nu börjar man nästan misstänka att författaren avsiktligt undviker Ahlin. Två exempel till:

Birgitta Jansson använder sig flitigt av Karl Erik Lagerlöfs intervjubok *Samtal med 60-talister* (1965). Förutom de ofta matnyttiga intervjuerna – som naturligtvis med fördel kunde ha kompletterats av egna intervjuer – innehåller emellertid den boken också någonting annat: Lagerlöf gör inledningsvis ett försök att teckna en bakgrund till de 60-talsförfattarskap han tar upp. Och han gör det genom att skriva ett kapitel om modern socialpsykologi, ett om Lars Ahlin och därefter ett om Lars Gyllensten och ett om Lars Gustafsson.

Birgitta Jansson gör på annat håll intressanta påpekanden om likheter mellan trolöshetsattityden och existentiellistiska tankegångar hos Vennberg och Gyllensten. Även på den punkten tycker jag att Ahlin är minst lika viktig, och till råga på allt måste författaren själv ha sett det, för hon hänvisar till Thure Stenströms bok *Existentialismen* (1966), där det faktiskt står mer om Ahlin i det sammanhanget än om Vennberg och Gyllensten.

Jag menar alltså att Lars Ahlins namn i själva verket dyker upp ofta i de olika debatterna i början av 1960-talet och att det dessutom gör det så konsekvent att det inte kan negligeras utan att historieskrivningen blir falsk. En som har haft kläm på detta och som författaren faktiskt också citerar i sin genomgång av debatten i Kapitel II är Olof Lagercrantz. I egenskap av chefredaktör för Dagens Nyheter befann han sig i debattens centrum, och Birgitta Jansson citerar alltså hans ironiska genmäle mot Gunnar Björck: »Skall vi bestämma oss för att Lars Ahlin står

bakom alkoholismen, Moderna museet bakom narkomanin och Lars Gyllensten bakom könssjukdomarna?» (s. 57.)

Det viktiga är naturligtvis att Ahlin är tidigare ute med sin ideologikritik än både Vennberg och Gyllensten. Annars finns stora likheter mellan i synnerhet Ahlin och Gyllensten, vilket påpekas i avhandlingarna om den senare, t. ex. den av Birgitta Jansson återopade *Hängivenhet och distans* av Hans Isaksson.

Det som Vennberg kallar »ideologiernas död» och Gyllensten »naivitetsens bankrutt» liknar det som möter i Ahlins tänkande under namnet »död». Också Gyllenstens uppfattning att ideologier och livsåskådningar kan ses som »språk» (Isaksson, s. 29) finns föregripen av Ahlin.

Vill man ha en mer filosofisk beskrivning av Ahlins hållning, kan man gå till den nyss nämnda uppsatsen av Lars Furuland, där det berättas om hur Ahlin hösten 1932 kom att läsa Henri Poincarés *Vetenskapen och hypoteserna* och hur därvid hans kommunistiska tro rämnade. Furuland: »Om de objektiva vetenskapernas grundsatser var fritt valda konventioner, såsom Poincaré ville visa, innebär det ju att den ideologiska grund Ahlin stod på sjönk undan. /---/ Detta ledde småningom (kanske 1936–37) fram till en filosofisk position som Ahlin kallar för kunskapsteoretisk konventionalism, en tro på valen, bekännelserna, konventionerna som grund för kulturströmningarna.» (*Synpunkter*, s. 35.)

Här finns alltså Ahlins position uttryckt i filosofiska termer, och här hade författaren säkert kunnat haka på och göra en intressant sammanställning med i synnerhet Gyllensten.

En av de författare och kritiker som tillhör de tre utvalda författarnas generation och som för övrigt också får komma till tals med ett inlägg i själva trolöshetsdebatten är Leif Zern. I en stor artikel, på ett helt uppslag i *Stockholms-Tidningen* den 1 februari 1966, ingående i serien »60-talet ser på 40-talet» skriver Leif Zern om Ahlins betydelse för 60-talet: »Ahlin har formulerat stora delar av den trolöshet 60-talet gjort till sin, även om han alltför ofta skymt av Gyllensten. 'Om' är ett jättelikt uppröjningsarbete. Ibland har jag en känsla av att vår litteratur fortfarande ser som sin främsta uppgift att delta i det uppröjningsarbetet.» (Min kurs.)

När det gäller *urvalet* av författare, blir man en aning överraskad av att som förste författare möta Torsten Ekbohm. Jag kan tänka mig åtminstone två andra författare, som också är representerade i Lagerlöfs *Samtal med 60-talister*, som skulle passa väl så bra som Ekbohm. Jag tänker på Sven Delblanc och Erik Beckman – och då är man förstas tillbaka vid Ahlin-linjen i 60-talet.

Sven Delblanc behandlar i sin debutroman *Eremitkräftan* (1962) just ett slags trolöshetsproblematik. »Det existerar inget oberoende och absolut värde», heter det i romanen. Och i intervjun med Lagerlöf i *Samtal med 60-talister* säger han: »Trolösheten som historisk erfarenhet kan jag förstå. /---/ Men jag frågar mig om den som livsattityd är logiskt möjlig – om den inte alltför lätt blir till ett alibi för betänkliga attityder. Detta är en olöslig konflikt för mig. Det finns ingen ideologi som jag kan slå mig till ro med och avideologiseringen är lika lite lockande.»

Redan titeln på hans debutroman, *Eremitkräftan*, leder tankarna till ett centralt parti i Gyllenstens *Sokrates död*,

där på samma sätt djuret eremitkräftan blir en bild för den människa som behöver en snäcka, dvs en ideologi eller en trosuppfattning, för att skydda sig och som är aldeles skyddslös när hon tvingas lämna en snäcka för en annan. (Men man kan naturligtvis också tänka sig att Delblanc mött bilden hos Strindberg, som använder den på samma sätt i *En dåres försvarstal*).

Erik Beckman skulle också vara ett totalt invändningsfritt exempel på avancerad trolöshet – såväl ideologisk som estetisk. Med en hänvisning till Ahlin för övrigt, säger han i intervjun med Lagerlöf: »Det viktiga med Ahlin var att han visade att överbyggnaderna inte är av någon större betydelse.» Om avhandlingsförfattaren hade valt dessa eller någon av dessa författare i stället för Torsten Ekbohm hade hon också sluppit att laborera med begreppet »kunskapsteoretisk trolöshet», som jag alltså tycker är lite svårt att förstå. »Ideologisk trolöshet» kan man begripa; det innebär ju ett slags val, ett frivilligt avstående. Men är inte »kunskapsteoretisk trolöshet» snarare ett predikament, och kan man då över huvud taget tala om trolöshet?

Denna reservation till trots har det stora kapitlet om Ekbohm, den »svåraste» av de författare som behandlas, blivit mycket upplysande och intressant. Det ger mycket för förståelsen av Ekbohms egen utveckling i början av författarskapet och därmed mycket om synen på både litteratur och konst i Sverige vid den tiden. Men just med Ekbohm hade det funnits en möjlighet att bredda bakgrunden en aning och beröra icke-svenska inspiratörer: Kafka, Beckett, Robbe-Grillet. Inflytandet från trolöshetsdebatten hade i så fall kanske fått rimligare proportioner.

Som regel är Birgitta Jansson bäst när hon rör sig med idéer. När hon vid ett tillfälle i avsnittet om Ekbohms roman *Negationer* gör en komparativ ansats, blir inte resultatet lika bra. Samtidigt är det ett viktigt avsnitt av romanen hon berör, och hon konstaterar själv: »I en enda och fullkomligt unik passage i *Negationer* har alienationen upphävts och satts ur spel.» (s. 92). Passagen återfinns i Ekbohms roman på sid. 110 f. och inleds: »hela jag och hela jag och du tillsammans det är tillvaron som brinner ner som ett ljus har hjärtat stannat du lever jag lever och vågar inte somna du håller mig kvar /.../» Avhandlingsförfattaren hänvisar till Lindegrens »Arioso» – och betecknar samtidigt känsloläget som »euforiskt»! Kanske har just detta ordval lett henne till att återopa även Gunnar Ekelöf. I det senare fallet hade man önskat sig en något precisare referens än bara skaldens namn, men man vågar kanske gissa att det är dikten »Eufori» ur samlingen *Färjesång* som åsyftas. Komparationen är alltså bara antydd, och för man den vidare på egen hand finner man att den inte håller.

Förekomsten av det personliga pronomenet »du» får avhandlingsförfattaren att associera inte bara till Lindegrens »Arioso», vilket hon gör med någon rätt. Även Martin Bubers Ich-und-Du-filosofi mobiliseras. I ett fall som detta frågar man sig varför inte författaren försökt intervjua Ekbohm om eventuell läsning av denne filosof. Nu får hon nöja sig med att konstatera att Ekbohm bevisligen intresserat sig för Gyllensten- och Gyllensten bevisligen för Buber. Dessutom återges Bubers tänkande felaktigt, när det i avhandlingen (s. 92) påstås att han tänker sig en du-relation till »föremål».

Ekbohms metod att i denna passage skriva utan skilje-

tecken, som i en enda andning, för naturligtvis i stället tanken till prosans inre monolog och till det mest kända av alla exempel: Molly Blooms stora slutmonolog i Joyce's *Ulysses*. Och då skulle också, om man genomför liknelsen, passagen hos Ekbom uttrycka saknad i stället för plötslig gemenskap. På annat håll i avhandlingen (s. 88) framför avhandlingsförfattaren själv tanken att det just är minnen som skildras. Det går också bra att hitta samtida belägg för Ekboms intresse för Joyce, som alltså tills vidare får betraktas som en mer sannolik impulsgivare än Buber.

Av de texter Birgitta Jansson tar upp till analys är naturligtvis Björn Håkansons roman *Generalsekreteraren* det mest invändningsfria valet. Det var Håkanson som drog igång debatten om trolösheten genom sin artikel »Till trolöshetens lov» i Dagens Nyheter den 18 februari 1963, och det är alltså snarast en självklarhet att hans roman från 1965 också förtjänar att granskas i detta sammanhang.

»Medvetenhet och konsekvens är västerländska kardinaldygder», så lyder första meningen i Björn Håkansons artikel »Till trolöshetens lov». Birgitta Jansson har i ett tidigare kapitel – början av det andra – granskat såväl begreppen »medvetenhet» som »konsekvens». Frågan är emellertid om inte ett tredje ord här är nyckelord och överordnat de två andra, nämligen »västerländsk»!

Ordet återkommer också i slutkapitlet av romanen *Generalsekreteraren*, där titelpersonen håller ett slags avskedstal. Ordet »västerländsk» används här negativt och ordet »internationell» positivt, i samband med att det talas om den nya människa som just liknar den trolösa människa Håkanson skisserat i sin artikel i Dagens Nyheter två år tidigare.

Det heter nu att en ny attityd håller på att växa fram (s. 221): »en attityd vilken höjer sig över både nationella och ideologiska lojaliteter, en attityd som huvudsakligen är inställd på att finna ett sätt på vilket mänskligheten kan hoppas att kunna bebo sin tränga planet.»

Det gäller, står det lite längre ner på samma sida, »att hitta fram till en sinnesförfattning som då den överförs till en statsförfattning visar sig vara en plattform till en självklar internationalism, präglad av tolerans, anpassningsförmåga, lojalitet mot det mjuka och föränderliga i världen, allt som söker efter en form utan att ropa på en auktoritet.»

I mycket högre grad än de andra romaner avhandlingsförfattaren valt, har Håkansons *Generalsekreteraren* ett internationellt perspektiv, ett internationellt tema. Man kanske rent av kunde tala om en geografisk trolöshet?

Med sitt internationella perspektiv är romanen naturligtvis också ett barn av sin tid. Till det som satte sin prägel på det tidiga 60-talets klimat i vidaste mening hör TV:s expansion och vad detta medförde i form av ökad information om utlandet och utlandshändelser.

En bidragande orsak till att Björn Håkanson uppger den perspektiviska mittpunkten i geografisk och nationell mening, är kanske också helt enkelt hans egna resor. Av de tre författare Jansson behandlar, förefaller han, av Lagerlöfs intervjuer att döma, att vara den som rest mest och vistats längst tid utomlands. Också i hans tidiga dikter möter tanken att Sverige inte är världens navel.

En fråga man kan ställa sig är om inte Håkanson som utläggare av trolöshetsfilosofin måste intressera sig också

för motsatsen: för stoiker, asketer och martyrer – det är ju f. ö. de senare som i »Till trolöshetens lov» blir till själva inkarnationen av en av de bedrägliga västerländska dygderna, nämligen »konsekvensen».

Håkanson har funnit två sådana gestalter som influerat hans roman: Mahatma Gandhi och Dag Hammarskjöld. Deras namn nämns t. o. m. i romanens baksidestext. Dessa två har många drag gemensamt men en stor skillnad är naturligtvis att bara en av dem – Dag Hammarskjöld – är västerlänning.

Romanens huvudperson verkar ha hämtat flest drag från Gandhi; vi får t. ex. redan i början av romanen veta att huvudpersonen föds i Indien. Man kan ju tycka att det är märkvärdigt att den fått titeln »Generalsekreteraren». Detta ord ledde vid den tid då romanen skrevs – omkring 1964 – tankarna till Hammarskjöld och ingen annan. En förklaring skulle väl kunna vara att författaren så att säga spelar ut Gandhis typ mot den västerländska typ Hammarskjöld representerade i det allmänna medvetandet.

Mahatma Gandhi är ordagrant citerad på s. 10 i romanen, fragment 9. Det är jaget i *Generalsekreteraren* som talar om sina »experiment med sanningen». Så lyder ju också titeln på Gandhis självbiografi i svensk översättning (1929–30), som avhandlingsförfattaren kunde ha uppsökt. I inledningen till detta verk, varifrån alltså Håkanson direkt lånat några rader, kommenterar Gandhi titeln på sin bok. Han säger att han är medveten om att självbiografien är ett typiskt västerländskt fenomen, och att hans egen bok därför skall bli annorlunda: den skall handla om hans »experiment med sanningen». Håkanson kan alltså mycket väl ha känt igen trolöshetsattityden hos Gandhi.

Då är Dag Hammarskjöld mer västerländsk. Också hans *Vägmärken* som förelåg på bokhandelsdiskarna den 18 oktober 1963 torde ha utövat inflytande på Håkanson; han citerar direkt ur den (s. 123), och man har skäl att tro att den såväl formellt som innehållsligt påverkat utformningen av *Generalsekreteraren*. I båda fallen rör det sig om dagböcker av överreflekterande människor.

Man efterlyser alltså i avhandlingen en diskussion om Håkansons roman sedd i relation till Gandhis och Hammarskjölds texter. Birgitta Jansson föredrar att hänvisa till Gyllenstens s. k. collageromaner från 60-talet. Det kan i så fall bara bli fråga om två titlar: *Desperados* (1962) och *Kains memoarer* (1963) – i det första fallet rör det sig dessutom om en novellsamling.

Dag Hammarskjöld var alltså högaktuell när romanen *Generalsekreteraren* skrevs. Det hade han varit sedan sin död 1961, men i samband med att *Vägmärken* publicerades blossade intresset och diskussionen upp igen. Mitt under trolöshetsdebatten pågår således också en Hammarskjöld-debatt. Den debatten borde ha uppmärksamats av avhandlingsförfattaren även om inte Håkanson skrivit en roman som hämtar bränsle ur den; den utgör i sig en viktig del av »klimatet» i det tidiga 1960-talet. Inlägg som gick ut på att Hammarskjöld på grund av sin tro och sin västerländska ämbetsmannatyp var illa skickad att förstå tredje världens människor gjordes av bland andra Olof Lagercrantz (DN 18.10.1963) och av diplomater som dansken Eyvind Bartels och Conor Cruise O'Brien.

I Hammarskjölds person och ämbetsutövning kunde Håkanson finna en tydlig illustration till några av sina teser i »Till trolöshetens lov». Som en trolös svensk spe-

lar han nu ut Gandhi mot Hammarskjöld. Också på ett banalare plan är han här tidstypisk. Han ger sig på ett nationalmonument. Ty även om kritiska röster gjorde sig hörda, kan man naturligtvis inte bortse från de enastående hyllningar som bestods Hammarskjölds minne. Han fick en unik statsbegravning och han kallades »den siste store svensken» och liknande. Till allt detta förhåller sig Håkanson lika trolös som Erik Beckman gör vis-à-vis Winston Churchill i sin samma år utgivna roman *Hertigens kartonger*.

Per Olov Enquists *Magnetisörens femte vinter* är en historisk roman med handlingen förlagd till Tyskland och slutet av 1700-talet. I själva verket rör det sig emellertid – som Birgitta Jansson visar – om utklädd samtidsproblematik. Här avspeglar sig t. ex. i hög grad den pågående konstdebatten, som för Enquists del får ett extra tillskott av moralisk problematik, som den saknar på andra håll. Man skulle rent av kunna tala om en brottning med en viss puritansk inställning vis-à-vis konstnären och konsten.

I likhet med t. ex. Thomas Mann, till vilken Enquist ibland hänvisar vid denna tid, ser han konstnären som något av en bedragare. Inte bara en illusionist och trollkarl alltså utan ibland också en bedragare utan försonande inslag.

I *Magnetisörens femte vinter* kommer Enquist inte heller bort från problematiken genom att – som Ahlin eller Gyllensten – frankt förklara att hans bok inte handlar om verkligheten utan är en del av verkligheten. Enquist väljer att, kluven, så att säga stå med ena benet i illusionslägret och det andra i antiillusionlägret. Det handlar, som han själv uttrycker det i uppsatsen »Sidokommentarer», publicerad i *Tryckpunkter* (1966), om att »genomskåda illusionen, men använd[a] den ändå».

Om den romantekniska aspekten av denna kluvenhet inför romanförfattarens illusionsnummer handlar de avslutande sidorna i Birgitta Janssons kapitel om *Magnetisörens femte vinter*: »Enquist följer alltså sin magnetisör i spåren när det gäller att skapa konst», konstaterar hon med rätta (s. 147).

Romanens problematik och form anknyter alltså till den pågående konst- och romandebatten, men Birgitta Jansson menar att den bör ses framför allt i belysning av trolöshetsdebatten.

Jag tor att detta är sant bara i mycket begränsad utsträckning, och jag tror att man rent av kan peka ut de sidor i romanen det gäller. Däremot tror jag att en annan debatt skulle förtjäna att uppmärksammas. Den omnämns på ss. 142 och 151 men inte mer. Det gäller alltså 40- och 50-talets debatt om tro och vetande, vars svallvågor bör ha träffat den 1955 till Uppsala från, som han själv säger, »en entydigt from miljö» anlände studenten Enquist. Det centrala temat i romanen är just denna ambivalens mellan tro och otro – alltså inte trolöshet.

I den förut citerade uppsatsen säger Enquist: »jag vet var någonstans Magnetisören föddes: långt tillbaka i den miljö där jag växte upp, bland bönhus och andaktsstunder, bland människor som klängde sig intill tron som om de varit blomrankor. Jag hade kunnat ta mig loss, men vad hade blivit kvar?»

I romanen skildras den naturvetenskapligt skolade läkaren som på samma gång attraheras och stöts tillbaka av

det som till en början ser ut att vara underverk. Tro och vetande således och inte trolöshet.

Just när romanen skrevs pågick emellertid den s. k. trolöshetsdebatten, och Birgitta Jansson nämner att Enquist för övrigt själv deltog i den. Hon kunde ha tillfogat att det inte skedde förrän tre år senare: den 8 januari 1966. *Magnetisörens femte vinter* skrevs, om man får tro Enquist själv i »Sidokommentarer», under häftig inspiration i en första omgång på ca fem veckor i april 1963. Men så säger han också, och det har avhandlingsförfattaren tagit fasta på: »Romanen fick tillskott av den trolöshetsdebatt som växte fram våren 1963, den vår när jag skrev boken.»

Lika lite som Birgitta Jansson finner jag anledning att betvivla detta uttalande och jag tror dessutom att det finns skäl att fatta honom mycket bokstavligen när han säger »tillskott». Frågan är om han inte här helt enkelt syftar på romanens sextonde och sista avsnitt, det som heter »Selingers dagbok» och som till skillnad från andra liknande partier inte har några datumbestämningar.

På läsaren verkar detta avsnitt just som ett *tillskott*, en sammanfattning som inte är exemplarisk eftersom författaren för in en ny terminologi i romanen, just sådana ord som användes i trolöshetsdebatten. Stycket blir på så sätt ett PS till romanen, Enquists eget inlägg i trolöshetsdebatten.

Det är alltså fråga om det avsnitt som inleds med orden »Under ett kort parti av rättegången blev jag upprörd och kände mig kallad att replikera». Det är den person som Enquist själv kallat sitt »alter ego» som säger detta. Vad som föranleder repliken är magnetisörens sätt att försvara sitt uppenbara bedrägeri: »Han förkunnade att en rigorös moral aldrig kunde bli verksam, att ingenting i vår värld var fastlåst till vissa spelregler, att livet var ett samspel mellan möjligheter och mål, och att målet var det verkliga» (s. 238).

Vidare säger han att »konsekvens» – ett av nyckelorden i Håkansons första artikel – aldrig varit hans starka sida och han fortsätter: »Vår tid fordrar en ny moral, en som vänder sig mot den fastlåsta som nu finns.» Dessutom talas om att göra en dygd av oförmågan till fasthet och att göra det smidiga till etisk norm. Rena trolösheten, således.

Det är mot denna utläggning Claus Selinger, den romanperson Enquist också sagt sig sympatisera med (»Selinger är jag») vänder sig, och just denna passage verkar vara det »tillskott» som trolöshetsdebatten består av romanen med.

Det är också mycket riktigt vid detta parti Birgitta Jansson uppehåller sig i sin analys. Hon hänvisar exklusivt till sidorna 236, 237, och 238 ff. när hon vill visa på närvaro av trolöshetsdiskussion, och jag menar att hon kunde reflekterat över det faktum att det rör sig om ett så begränsat antal sidor i romanen, ungefär 10 stycken. På s. 137 i avhandlingen sägs att Enquist diskuterar trolösheten i »klara verba». Vad jag kan finna används i romanen uttrycket »trolöshet» vid tre tillfällen: på ss. 53, 80 och 93.

Vid det första tillfället läggs ordet i munnen på romanens berättare som säger: »Därför börjar vi vår berättelse där, mitt i det onormala, det trolösa sveket: där.» (s. 53).

Vid de båda andra tillfallen är det magnetisörens tankar som relateras: »Sanningen, tänkte han, är av intet värde. Jag försökte ge henne sanningen, men den svek som den alltid har svikit. Den är den trolösa: jag borde inte ha försökt med den.» (s. 93).

Också på sidan 80 framgår det entydigt att »trolös» och »falsk» är synonymer: »Man måste välja rätt material, och man måste vara hänsynslös och trolös och falsk för att komma fram till det som inte är falskt.»

I samtliga tre fall är alltså »trolös» något entydigt negativt, och man kan inte heller säga att trolösheten »penetreras» (avh. s. 135) eller diskuteras i romanen. Enquists bruk av begreppet »trolös» överensstämmer här inte med Björn Håkansons utan mer med Gunnar Björcks.

När Birgitta Jansson säger (s. 138) att figuren Meisner står för »trolösheten i banal och bokstavig mening» vill man instämma. Men därmed är ju trolöshetsproblemet ute ur romanen för läsarens del. Läsaren vet ju från början att Meisner är en skojare och ingenting annat. Vad som blir intressant för läsaren är att studera reaktionen hos dem i magnetisörens omgivning som inte har samma kunskap. (En mycket viktig berättarteknisk förutsättning för romanen är ju att författaren och läsaren är i maskopi.) Det blir då framför allt läkaren Claus Selinger som kommer i centrum och den konflikt mellan tro och vetande som tar gestalt i hans person. Också genom att vara mer sammansatt som människa än de andra fångar han läsarens intresse mer än titelpersonen. Men konsekvensen blir alltså att trolösheten avfärdas och att tro och otro – det som Selinger representerar – penetreras.

Sammanfattningsvis är det alltså svårt att hävda att Enquist skulle »penetrera» eller ens »diskutera» trolöshetsproblematiken i sin roman. »Trolöshet» visar sig för honom vara detsamma som opportunism, och den gestaltas i magnetisörens person. Däremot diskuteras författaren olika attityder till den ännu inte genomskådade skojaren. Och vad huvudpersonen, Claus Selinger, beträffar, framstår denne som ett slags idealgestalt: en skeptiker med viss öppenhet. Så enkelt kan det sägas, men Birgitta Jansson drar sig inte för att t. o. m. tala om en »dubbel trolöshet» (s. 142) i hans fall.

Enquist görs något för filosofisk i denna avhandling, och det tycks dessutom ske mot hans vilja. I en intervju i Ord och bild 1964 tycks han rent av ironisera över de filosofiska strävandena hos sina generationskamrater. En udd mot Ekbooms »Romanen som verklighetsforskning» är märkbar när han säger: »jag tycker nog att det är en viss skillnad mellan att få leka med klossarna i »Doktor Faustus» och att pyssla med frågor om de kunskapssteoretiska tornen är fyrkantiga eller runda, eller om diverse ornament på en taklist verkligen ser ut som de tycks se ut.»

Birgitta Janssons avhandling inbjuder ideligen till invändningar. Så blir det när man skriver så intelligent och stimulerande som hon gör och samtidigt har modet att uppställa ett antal eggande teser. Hon driver dessa teser med både konsekvens och skarpsinne och är naturligtvis medveten om att hon samtidigt tar vissa risker. Detta gäller framför allt avhandlingens textanalytiska partier. När hon i avhandlingens andra kapitel – som här inte närmare berörs – kartlägger själva trolöshetsdebatten, arbetar hon med en helt annan säkerhet, och detsamma gäller i stort hennes beskrivning av det tidiga 60-talets kulturklimat.

Det bör alltså klart sägas ifrån att även om man tycker att man kan rucka en aning på en eller annan tes i det textanalytiska avsnittet, innebär detta inte något allvarligare hot mot avhandlingens användbarhet. Inte som hel-

het men styckvis och delat kommer den säkert att visa sig brukbar för dem som i framtiden vill forska vidare i 1960-talets svenska litteratur eller i något av de enskilda författarskap som avhandlingen diskuterar.

Hans-Göran Ekman

Beata Agrell: *Frihet och fakticitet. Om ordning, oordning, lydnad och frihet i Sven Delblancs roman Prästkappan*. Volym I: Hjältar, bragder, myter; läsare, läsakt, text. Bokförlaget Korpen. Göteborg 1982.

Sven Delblancs roman *Prästkappan* var ju åtminstone delvis att betrakta som en spin off-effekt av hans avhandling. *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (1965), och med Beata Agrells studie har romanen märkligt nog kommit att omgärdas av två avhandlingar som i all sin olikhet markerar början och slutet på en litterär produktions- och receptionsprocess. Å ena sidan författarens källsamling som gav stoff och bränsle åt romanen, å den andra sidan den uttolkning som samma roman kan ge upphov till hos läsaren. Samtidigt får man en väl så talande bild av forskningsutvecklingen inom ämnet litteraturvetenskap. Mellan Delblancs motivhistoriska studium och Agrells textkritiska analys sträcker sig ett slagfält briserande av kontinentala impulser, och Agrell har inte för inte tillägnat Kurt Aspelin sin avhandling.

Prästkappan tillhör utan vidare Sven Delblancs mest lyckade romaner. I bilden av den missanpassade och för-lupne pastorsadjunkten Hermann Anderz, som med skön Ermelinda för ögonen och med naturkraften och drängen Lång-Hans i sällskap, år 1784 drar omkring i Europa, har Delblanc funnit den perfekta metafor som förenar hans lärdom och fantasi. Det föreligger en närmast underbar tonträffning mellan stil och ämne. Den barock-romantiska metaforiken passar som hand i handske med tidsskildringen och överhuvudtaget förenas historisk nödvändighet och konstnärlig frihet på ett sätt som gör romanen till en en minor classic och Hermann till en släkting till Don Quijote och Candide.

Men Beata Agrells studie behandlar nu inte detta, utan utgör för egen del en minst lika äventyrlig »textresa», vars stationer finns angivna i avhandlingens delrubrik: »Hjältar, bragder, myter; läsare, läsakt, text.» Med detta bör rimligen förstås att hjältar utför bragder; bragder som ger upphov till myter; myter som får sina läsare; läsare som utför en läsakt; den läsakt alltså, där *texten* blir synlig. Resan tar sin utgångspunkt i denna text som uppenbaras vid läsningen för att den vägen frilägga dels de möjligheter som romanhjältarna har eller inte har att välja sina liv och dels även de möjligheter som finns att läsa, tolka och tillägna sig de myter och berättelser som behandlas i romanen.

Det handlar alltså i hög grad om att ta vara på möjligheterna i den textmässiga innebördspotential som aktualiseras och avvinns mening vid läsningen. Läsakten blir alltså den viktiga instans vari textens olika betydelse uppenbaras, och detta motiverar också det fenomenologiska betraktelsesätt som ligger till grund för avhandlingen. I